

Ελληνική Δημοκρατία
Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό
Ίδρυμα Ηπείρου

Ψυχολογία της Υγείας

Ενότητα 7 : Προσεγγίζοντας τον ασθενή
που πεθαίνει

Βασιλική Σιαφάκα

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Τμήμα Λογοθεραπείας

Ψυχολογία της Υγείας

Ενότητα 7: Προσεγγίζοντας τον ασθενή που πεθαίνει

Βασιλική Σιαφάκα

Επίκουρος Καθηγήτρια

Ιωάννινα, 2015

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «**Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση**» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.
- Το έργο «**Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο ΤΕΙ Ηπείρου**» έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Σκοποί ενότητας

Με την ολοκλήρωση της ενότητας οι φοιτητές θα πρέπει να γνωρίζουν:

- τους στόχους της φροντίδας ασθενών τελικού σταδίου σε οργανικό, ψυχολογικό, κοινωνικό και πνευματικό επίπεδο
- την προσέγγιση του φόβου του θανάτου από θρησκευτική, φιλοσοφική και ψυχολογική οπτική

Περιεχόμενα ενότητας (1 από 2)

- Εισαγωγή
- Η ψυχική διεργασία της πορείας προς το θάνατο
- Φροντίδα σε οργανικό επίπεδο
- Φροντίδα σε ψυχολογικό επίπεδο
- Φροντίδα σε κοινωνικό επίπεδο
- Φροντίδα σε πνευματικό επίπεδο
- Ανακουφιστική φροντίδα
- Ο φόβος του θανάτου στον κύκλο της ζωής

Περιεχόμενα ενότητας (2 από 2)

- Αφυπνιστικές εμπειρίες
- Που βρίσκονται οι αφυπνιστικές εμπειρίες
- Οι κυματισμοί
- Η δύναμη των ανθρώπινων σχέσεων

Εισαγωγικά

Εισαγωγικά (1 από 2)

- Στη σύγχρονη εποχή, τίποτε δε θεωρείται πιο αφύσικο, άδικο, παράλογο και εξοργιστικό από το **θάνατο**
- Ο άνθρωπος βιώνει το θάνατο ως ένα άλυτο πρόβλημα, σε μια εποχή που έχει συνηθίσει να δίνει λύση σε κάθε πρόβλημα

Εισαγωγικά (2 από 2)

- Επαγγελματίες υγείας: θεωρούν το θάνατο ως αποτυχία του συστήματος υγείας ή ως ένα φυσιολογικό στάδιο της ζωής;
- Άλλοτε ο θάνατος: φαινόμενο οικείο, αντικείμενο σημαντικών θρησκευτικών και κοινωνικών εκδηλώσεων
- Σήμερα : «κρυμμένος»

Η πορεία προς το θάνατο

Kubler-Ross: “On death and Dying”(1969)

- Κατέγραψε και μελέτησε συνεντεύξεις με 200 θνήσκοντες ασθενείς, με σεβασμό για τον πόνο και την αγωνία τους
- Περιέγραψε τη διαδικασία εκδίπλωσης της πορείας προς το θάνατο σε στάδια
- Η αρχική αντίδραση στη διάγνωση είναι το **shock**
- Ο κόσμος καταρρέει, συντρίβεται...

Η ψυχική διεργασία της πορείας μιας απειλητικής ασθένειας

Πέντε στάδια:

1. Το στάδιο της άρνησης
2. Το στάδιο του θυμού
3. Το στάδιο της διαπραγμάτευσης
4. Το στάδιο της κατάθλιψης
5. Το στάδιο της αποδοχής

Αποτελούν ορισμένες **αντιδράσεις** στα πλαίσια μιας ευρύτερης διεργασίας

Στάδια της πορείας προς το θάνατο (1 από 5)

1ο Στάδιο της άρνησης

«Δεν είναι δυνατό να συμβαίνει σε μένα. Κάποιο λάθος θα έγινε στη διάγνωση»

Προσπάθεια ακύρωσης της διάγνωσης

Η άρνηση αφορά στα γεγονότα, τη σοβαρότητα, τις επιπτώσεις της θεραπείας, την πιθανότητα του θανάτου

(Παπαδάτου Δ., Αναγνωστόπουλος Φ., 1995)

Στάδια της πορείας προς το θάνατο (2 από 5)

2ο Στάδιο του θυμού

“Γιατί να τύχει σε μένα;”

Αίσθηση αδικίας, αδυναμίας και έλλειψης ελέγχου

Αίσθηση προδοσίας από το ίδιο του το σώμα

Θυμός προς τους άλλους που θα συνεχίζουν να ζουν

(Παπαδάτου Δ., Αναγνωστόπουλος Φ., 1995)

Στάδια της πορείας προς το θάνατο (3 από 5)

3ο Στάδιο της διαπραγμάτευσης

“Ναι μεν, αλλά....”

Οι διαπραγματεύσεις γίνονται με άτομα κύρους ή με το Θεό...

Δίνει υποσχέσεις, κάνει τάματα, δίνει όρκους

Αποβλέπει στην αποθεραπεία, στην παράταση της ζωής, την ποιότητά της ή / και την εξασφάλιση ενός καλού θανάτου

(Παπαδάτου Δ., Αναγνωστόπουλος Φ., 1995)

Στάδια της πορείας προς το θάνατο (4 από 5)

4ο Στάδιο της κατάθλιψης

«Ναι, η ζωή μου απειλείται, μπορεί να πεθάνω ...»

Απάθεια, μοναξιά, ενοχές, εξασθένιση του ενδιαφέροντος για τη θεραπεία

Η φάση με τη μεγαλύτερη διάρκεια

Τροφοδοτείται από διαπροσωπικά, οικογενειακά, οικονομικά και άλλα προβλήματα

Απώλειες στο παρόν και στο μέλλον

(Παπαδάτου Δ., Αναγνωστόπουλος Φ., 1995)

Στάδια της πορείας προς το θάνατο (5 από 5)

5ο Στάδιο της αποδοχής

Δέχεται ότι η επέλευση του θανάτου είναι αναπόφευκτη

Κατάσταση γαλήνης

Τακτοποιεί εκκρεμότητες, αποχαιρετά τους δικούς του

Να θυμόμαστε...

- ✓ Κάθε άτομο που πεθαίνει δεν παύει να είναι ένας ζωντανός οργανισμός που έχει **ανάγκες**
- ✓ **Να ακούμε προσεκτικά** αυτό που εκφράζει άμεσα, έμμεσα ή συμβολικά. Δεν τον καθοδηγούμε. Μας καθοδηγεί.
- ✓ Η **ελπίδα** του ασθενούς δε χάνεται μέχρι την τελευταία στιγμή. Παίρνει άλλη μορφή

Με κατανόηση και σεβασμό...

α. της μοναδικότητάς του

β. της ικανότητάς του να επιλέγει πως θέλει να ζει και να πεθάνει

Στόχος μας: Η εξασφάλιση κλίματος αξιοπρέπειας και ποιότητα στη διαβίωσή του

Φροντίδα σε οργανικό επίπεδο

- McCaffery and Bebee (1989): *«Πόνος είναι οτιδήποτε το άτομο λέει ότι βιώνει και υπάρχει οποτεδήποτε λέει ότι υπάρχει»*
- Υποκειμενική εμπειρία που επηρεάζεται από ένα σύνολο ψυχολογικών παραγόντων

Στόχος δεν πρέπει να είναι η «αναισθησία», αλλά η «αναλγησία»

(Παπαδάτου Δ., Αναγνωστόπουλος Φ., 1995)

Φροντίδα σε ψυχολογικό επίπεδο (1 από 2)

- Ουσιαστική **στήριξη**
- Αναγνώριση της διεργασίας του θανάτου
- **Ενθάρρυνση** της έκφρασης οδυνηρών συναισθημάτων
- Δεν κρίνουμε, δε συμβουλεύουμε, δεν επιβάλλουμε προσωπικές απόψεις
- *Εσφαλμένη αντίληψη*: η συζήτηση γι' αυτά τα θέματα δε βοηθάει τον ασθενή

Οκτώ (8) μορφές φόβων

Φόβοι σχετικοί με την περίοδο που οδηγεί στο θάνατο

- Φόβος ταπείνωσης
- Φόβος εξάρτησης
- Φόβος απομόνωσης, απόρριψης και μοναξιάς
- Φόβος αποχωρισμού από αγαπημένα άτομα

Φόβοι σχετικοί με το γεγονός του θανάτου και την κατάσταση του νεκρού

- Φόβος οριστικότητας του θανάτου
- Φόβος για την τύχη του σώματος μετά το θάνατο
- Φόβος για τη μεταθανάτια ζωή ή άλλη κατάσταση

(Παπαδάτου Δ., Αναγνωστόπουλος Φ., 1995)

Φροντίδα σε ψυχολογικό επίπεδο (2 από 2)

- Να ανταποκρίνεται στις ανάγκες για **ασφάλεια, αυτονομία, αυτοέλεγχο**
- Επιτυγχάνεται με :
 - ✓ ενημέρωση
 - ✓ προετοιμασία
 - ✓ προώθηση της αυτοφροντίδας
 - ✓ συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων

Φροντίδα σε κοινωνικό επίπεδο (1 από 2)

- Συνήθως, **αποσύρεται συναισθηματικά** και αποδεσμεύεται σταδιακά από τις σχέσεις του με αγαπημένα πρόσωπα
- Ενώ έχει ανάγκη από την παρουσία τους, μειώνει την επικοινωνία μαζί τους

Φροντίδα σε κοινωνικό επίπεδο (2 από 2)

- Φυσιολογική αντίδραση προετοιμασίας :
μειώνει τον ψυχικό πόνο που του προκαλεί ο επικείμενος αποχωρισμός
- Η ανάγκη συναισθηματικής απόσυρσης συνυπάρχει με την ανάγκη του να ανήκει σε ένα περιβάλλον που τον αποδέχεται μέχρι τελευταία στιγμή

(Παπαδάτου Δ., Αναγνωστόπουλος Φ., 1995)

Φροντίδα σε πνευματικό επίπεδο (2 από 2)

Η συνειδητοποίηση της εγγύτητας του θανάτου

Υπαρξιακός κλονισμός

Τρεις πνευματικές ανάγκες:

1. Η απόδοση νοήματος στη ζωή του
(«ξαναγράφει» την ιστορία του)
2. Να έχει έναν «καλό θάνατο» (σύμφωνα με αξίες)
3. Για ελπίδα... πέρα από το θάνατο
(μεταθανάτια ζωή ή «κοινωνική αθανασία»)

(Παπαδάτου Δ., Αναγνωστόπουλος Φ., 1995)

Ανακουφιστική φροντίδα

Π.Ο.Υ. (1990) : δραστήρια, συνολική φροντίδα ασθενών των οποίων η νόσος δεν απαντά στη θεραπεία

- ✓ Δεν έχει σκοπό να αναβάλλει το θάνατο
- ✓ Βοηθάει τους ασθενείς να ζήσουν όσο το δυνατό πιο ενεργητικά μέχρι το θάνατο
- ✓ Βοηθάει την οικογένεια να αντεπεξέλθει στις δυσκολίες και να θρηνησει

Ασθενείς τελικού σταδίου

Πρόκληση - σε προσωπικό και σε επαγγελματικό επίπεδο -
για τους περισσότερους επαγγελματίες υγείας

- Οι πανεπιστημιακές σπουδές προετοιμάζουν για την εμπειρία της φροντίδας ασθενών τελικού σταδίου;
- Η ιατρική κουλτούρα θεωρεί το θάνατο ως αποτυχία της θεραπείας ;

Ασθενείς τελικού σταδίου

- Οι γιατροί **περιχαράκωνουν τον εαυτό τους** στο χώρο της «αντικειμενικής» επιστήμης τους
- Προσωρινά αυτό λειτουργεί προστατευτικά, δεν ικανοποιεί όμως τις ανάγκες του ασθενούς
- Η ενσυναίσθηση του ασθενούς που πεθαίνει, δείχνει την αποδοχή του ρόλου μας, ως επαγγελματιών υγείας, και στο θάνατο

(Παπαδάτου, 1999)

Ο φόβος του θανάτου: αυτό που μας κάνει ανθρώπους

- Η συνείδηση του εαυτού: μας καθιστά ανθρώπους
- Την ύπαρξή μας θα σκιάζει πάντα η γνώση ότι κάποια στιγμή θα πεθάνουμε
- Στο πέρασμα των αιώνων, κάθε συγγραφέας ή στοχαστής αξιώσεων ασχολήθηκε με τη θνητή φύση του ανθρώπου

Θρησκεία και Φόβος Θανάτου

- Πίστη σ' έναν πανταχού παρόντα, πάνσοφο Θεό, που μας παρακολουθεί και μας προστατεύει
- Επιχειρεί να καταλαγιάσει την αγωνία του πεπερασμένου της ύπαρξής μας – Δευτέρα Παρουσία

Οι θέσεις της επιστήμης

- **Ένθερμοι της μετενσάρκωσης:**

ουσία του ανθρώπινου πλάσματος θα διατηρηθεί ή θα ξαναγεννηθεί μέσα σ' ένα άλλο πλάσμα

- **Υλιστές:** μετά το θάνατό, το DNA, τα οργανικά μόρια, τα άτομα του άνθρακα, διασπείρονται στο σύμπαν ⇨ θα αποτελέσουν μέρος άλλης ζωικής μορφής (;)

Ο φόβος του θανάτου στον κύκλο της ζωής (1 από 2)

Περνάει φάσεις εξάρσεων και υφέσεων

Τα παιδιά

- Παρατηρούν ξερά φύλλα, νεκρά έντομα ή κατοικίδια, γιαγιάδες και παππούδες που χάνονται.....
- Άλλοτε παραμένουν σιωπηλά, άλλοτε εκφράζουν φόβο....
- **6 ετών – εφηβεία:** λανθάνουσα σεξουαλικότητα
λανθάνων φόβος θανάτου

Ο φόβος του θανάτου στον κύκλο της ζωής (2 από 2)

Μέση ηλικία:

- Κρίση της μέσης ηλικίας
- Το άγχος θανάτου εκρήγνυται
- Οι ανησυχίες για το θάνατο δε θα απομακρυνθούν ποτέ από τη σκέψη

Πώς μετριάζουμε το φόβο του θανάτου;

- Προβάλλουμε τον εαυτό μας στο μέλλον ⇨ παιδιά
- Πλούτος, εξουσία, κύρος, αναγνώριση:
«επεκτεινόμαστε» όλο και περισσότερο...
- Αδιάσειστη πίστη σ' έναν τελικό σωτήρα ;

Επίπλαστες εκδοχές της αθανασίας

(Yalom I., 2008)

Αφυπνιστικές εμπειρίες

Irvin Yalom: *Ομότιμος Καθηγητής Ψυχιατρικής στο Stanford, Η.Π.Α.*

- Μια συνάντηση με το θάνατο που εμπλουτίζει τη ζωή
- Ένας υπαρξιακός κλωνισμός, μια μορφή θεραπείας
- Από το φόβο του θανάτου στο νόημα της ζωής

Που βρίσκονται οι αφυπνιστικές εμπειρίες; (1 από 2)

- ✓ Ασθένεια απειλητική για τη ζωή
- ✓ Πένθος για την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου
- ✓ Διακοπή μιας πολύ στενής σχέσης
- ✓ Μείζον ορόσημο της ζωής
- ✓ Συνάντηση συμμαθητών
- ✓ Απώλεια δουλειάς

Που βρίσκονται οι αφυπνιστικές εμπειρίες; (2 από 2)

- ✓ Κατακλυσμικό τραύμα (π.χ. σεισμός, τροχαίο ατύχημα)
- ✓ Αποχώρηση των παιδιών από το σπίτι
- ✓ Συνταξιοδότηση
- ✓ Μετακίνηση σε οίκο ευγηρίας
- ✓ Πολύ έντονα όνειρα
- ✓ Αφυπνιστική εμπειρία: η κλινική εμπειρία

(Yalom I., 2008)

Οι κυματισμοί (1 από 3)

Παράγουμε, συνειδητά ή ασυνείδητα, ομόκεντρους κύκλους επιρροής

Μπορούμε να αφήσουμε κάτι από τον εαυτό μας, κάτι από την εμπειρία της ζωής μας, μια καθοδήγηση, που μεταδίδεται στους άλλους γνωστούς ή μη

Η ιδέα των κυματισμών έχει εξαιρετική δύναμη στην ανακούφιση του φόβου θανάτου

(Yalom I., 2008)

Κυματισμοί (2 από 3)

Καταπραΰνουν την οδύνη της παροδικότητας

Ως φαινόμενο συγγενεύει με πολλές στρατηγικές προβολής του εαυτού μας στο μέλλον:

- Η επιθυμία μας να προβάλλουμε τον εαυτό μας, βιολογικά, μέσα από τα παιδιά μας
- Η δωρεά οργάνων

Κυματισμοί (3 από 3)

- Η αποτύπωση ονόματος σε εγγόνια, κτίρια, ιδρύματα, υποτροφίες, δωρεές
- Η συνεισφορά στην επιστήμη, στους συνανθρώπους
- Το εγχείρημα της συγγραφής
- **Η αίσθηση της προσφοράς στους ασθενείς μας.....**

Μπορούμε να αντιμετωπίσουμε το θάνατο, όπως τους άλλους φόβους;

Ανάγκη για διαφορετική δέσμη ιδεών και διαφορετικό είδος **σχέσης** με τους ανθρώπους γύρω μας...

- Στενές σχέσεις χτίζονται μέσα από μια διαδικασία **αμοιβαίων αυτοαποκαλύψεων**

Τι μπορούμε να κάνουμε με τους ασθενείς μας;

- Είτε ως μέλος της οικογένειας, είτε ως φίλος, είτε ως θεραπευτής, **ΝΑ ΕΙΜΑΣΤΕ ΕΚΕΙ**

- **Αυτό μπορεί να γίνει μόνο αν έρθουμε αντιμέτωποι με τους δικούς μας φόβους**

Η δύναμη των ανθρώπινων σχέσεων (1 από 2)

- Συνήθως, χρειάζεται να πάρει την πρωτοβουλία να μιλήσει για τους φόβους του ο ίδιος ο ασθενής
- Δεν αποφεύγουμε συζητήσεις
- Παραδεχόμαστε τους δικούς μας φόβους

Η δύναμη των ανθρώπινων σχέσεων (2 από2)

Εγκατάλειψη του ιατρικού μοντέλου

Οι ασθενείς έχουν ανάγκη από έναν
αποστασιοποιημένο, άψογο, ουδέτερο γιατρό;;;

**Ο θεραπευτής είναι άνθρωπος &
τίποτε το ανθρώπινο δεν του είναι ξένο**

Βιβλιογραφία (1 από 2)

Anagnostopoulos F. and Karademas E. (2007): Special Issues in Health Psychology. A Greek Perspective. Livani Publishing.

Αγγελόπουλος Ν. (2009): Ιατρική Ψυχολογία και Ψυχοπαθολογία. Αθήνα, Εκδόσεις ΒΗΤΑ.

DiMatteo M.R. and Martin L.R.(2006) : Εισαγωγή στην Ψυχολογία της Υγείας. Επιστημονική Επιμέλεια: Φ. Αναγνωστόπουλος, Γ. Ποταμιάνος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Καραδήμας Ε. (2005): *Ψυχολογία της Υγείας. Θεωρία και Κλινική πράξη*. Αθήνα, Εκδ. Τυπωθήτω.

Καραδήμας Ε. και Αναγνωστόπουλος Φ. (2008): *Υγεία και ασθένεια. Ψυχολογικές διεργασίες*. Αθήνα, Εκδ. Λιβάνη.

Kubler-Ross E. : On death and dying. Simon and Schuster 1969, 1997

Kubler-Ross E., Byock I. (2014): On Death and Dying: What the Dying Have to Teach Doctors, Nurses, Clergy and Their Own Families.

Kubler-Ross E.(1988). Θάνατος: το τελικό στάδιο της εξέλιξης. Εκδόσεις Δίοδος.

Kubler-Ross E. (1997): Ο τροχός της ζωής. Εκδόσεις Δίοδος.

Βιβλιογραφία (2 από 2)

Tolstoy L. (2011): Ο θάνατος του Ιβαν Ιλιτς. Εκδόσεις Καστανιώτη

Yalom I.(2008): Στον κήπο του Επίκουρου. Εκδόσεις ΑΓΡΑ

Παπαγεωργίου Ε. : Ψυχολογία ασθενών. Εκδόσεις Παρισιάνου.

Παυλίδης Ν. (2004): Ογκολογία εφήβων και νεαρών ενηλίκων. Ιατρικές εκδόσεις Πασχαλίδης

Ρηγάτος Γ.(1998) Πρόσωπα και ζητήματα. Δοκίμια για την Ιατρική στη Λογοτεχνία. Εκδόσεις ΒΗΤΑ

Παπαδάτου Δ. και Αναγνωστόπουλος Φ.(1995): *Η ψυχολογία στο χώρο της υγείας*. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα

Παπαδάτου Δ. και Αναγνωστόπουλος Φ.(2012): *Η ψυχολογία στο χώρο της υγείας*. Εκδόσεις Παπαζήση

Φούντζηλας Γ., Μπαρμούνης Β. (2006) Βασικές Αρχές Θεραπείας του Καρκίνου. Θεσσαλονίκη, University Studio Press.

Σημείωμα Αναφοράς

Copyright Τεχνολογικό Ίδρυμα Ηπείρου. <Βασιλική Σιαφάκα>.

<Ψυχολογία της Υγείας>.

Έκδοση: 1.0 <Ιωάννινα>, 2015. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση

<http://oc-web.ioa.teiep.gr/OpenClass/courses/LOGO139/>

Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά Δημιουργού-Μη Εμπορική Χρήση-Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 Διεθνές [1] ή μεταγενέστερη. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, Διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».

Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.el>

Τέλος Ενότητας

Επεξεργασία: <Κωνσταντίνος Δρόσος>
<Ιωάννινα>, 2015

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

